

Dawid SOSZYŃSKI

Uniwersytet Przyrodniczy
Zakład Ekologii Krajobrazu i Ochrony Przyrody
Lublin, Polska
e-mail: seczuan@wp.pl

**KRAJOBRAZ OPUSZCZONYCH WSI POLESIA
W ŚWIETLE ARCHIWALNYCH MATERIAŁÓW
KARTOGRAFICZNYCH**

***POLESIE DESERTED VILLAGES LANDSCAPE
IN THE LIGHT OF THE ARCHIVAL CARTOGRAPHIC MATERIALS***

Słowa kluczowe: wsie opuszczone, reliktowy krajobraz kulturowy, Polesie, archiwalne materiały kartograficzne

Key words: *deserted villages, relic cultural landscape, Polesie Region, archival cartographic materials*

Streszczenie W artykule przedstawiono charakterystykę wsi Polesia, które w XX w. uległy gwałtownemu lub stopniowemu wyludnieniu i pozostają obecnie opuszczone. Na podstawie analizy materiałów kartograficznych, uzupełnionych wywiadami i danymi ze źródeł historycznych, przedstawiono dynamikę zmian w zaludnieniu poszczególnych wsi i przyczyny ich opuszczenia. W części drugiej przedstawiono aktualny stan zachowania krajobrazu wiejskiego w każdej z osad. Punktem wyjścia były tu mapy WIG w skali 1:100 000, z lat 30. XX w. a więc z okresu kiedy większość badanych miejscowości znajdowała się w maksymalnym stadium rozwoju. Następnie dla każdej wsi przeprowadzono analizy współczesnych zdjęć lotniczych oraz szczegółową inwentaryzację terenową. Porównanie treści map archiwalnych z aktualnym stanem krajobrazu pozwoliło na charakterystykę stanu zachowania dawnego krajobrazu kulturowego opuszczonych wsi w zależności od typu i wielkości wsi, jej położenia, rodzaju zabudowy a także przebiegu procesu wyludniania.

Abstract *The paper presents characterisation of the Polesie villages, which was rapidly or gradually depopulated in the 20th century. The changes of the villages population and reasons of this changes, was performed on the basis of archival cartographic materials, interviews with inhabitants and historical data. In the second part of paper the current state of preservation of rural landscape was presented for each of the 17 analysed settlement. The base for the analysis was WIG maps at the scale of 1:100 000 from the nineteen thirties, when most of those villages were at the peak of their development. Next, for each of the village, there was made the analysis of current aerial photographs and detailed field inventories. Then, the archival maps contents was compared with the current state of the landscape. It allowed to characterize the state of preservation of villages landscape depending on the type, size and location of the villages, type of buildings and the course of depopulation process.*

WPROWADZENIE

W Polsce istnieje wiele obszarów, na których w wieku XX nastąpiły bardzo znaczące zmiany w zaludnieniu. Przyczyniła się do tego zarówno sytuacja gospodarcza jak również warunki naturalne. Najintensywniejsze procesy depopulacji obszarów wiejskich związane były jednak z decyzjami politycznymi. W ich konsekwencji dokonano zarówno wysiedleń ludności polskiej z terenów Zamojszczyzny w okresie okupacji, przesiedleń ludności niemieckiej z tzw. Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej czy w końcu przesiedleń przeprowadzonych w roku 1947 w Polsce Wschodniej w ramach „Akcji Wisła”, które dotknęły zarówno ludność ukraińską jak również inne grupy o trudnej do jednoznacznego określenia narodowości, takie jak Łemkowie, Bojkowie, czy ludność ruska zamieszkująca Ziemię Chełmską i Polesie Lubelskie. Wysiedlenia przeprowadzone w ramach „Akcji Wisła” wpłynęły w największym stopniu na dzisiejszą strukturę osadniczą Polski (Glińska, 1968; Ciok, 1995; Konieczny, 2002) Wiele wsi zostało całkowicie wyludnionych i do dnia dzisiejszego pozostają one niezamieszkałe. Największa ich liczba znajduje się w granicach dzisiejszego województwa podkarpackiego, w Beskidzie Niskim, Bieszczadach czy na Pogórzu Przemyskim. Duża ilość wsi opuszczonych znajduje się również w granicach województwa lubelskiego – głównie na Rostoczu Południowym, Ziemi Hrubieszowskiej i Polesiu Zachodnim. Są one mniej znane zarówno w skali kraju jak również w regionach, w których występują. Często jedynie starsi mieszkańcy okolicznych wsi wiedzą o ich istnieniu zaś oprócz ich wspomnień najważniejszym źródłem informacji o tych miejscowościach są archiwalne materiały kartograficzne.

Niniejsza publikacja dotyczy wsi opuszczonych znajdujących się w obecnych granicach polskiej części Polesia. Celem pracy była identyfikacja, a następnie charakterystyka tych miejscowości wraz z przedstawieniem dynamiki zmian ludnościowych, określonej na podstawie map z różnych okresów XX w. W dalszej części pracy przedstawiony został aktualny stan zachowania relikтового krajobrazu wiejskiego oraz przyczyny zróżnicowania tego stanu w poszczególnych wsiach.

OBSZAR I METODY BADAŃ

Identyfikację wsi opuszczonych przeprowadzono na terenie Polesia Zachodniego i Polesia Wołyńskiego w granicach współczesnej Polski (Kondracki, 1994). Szczegółowe analizy przeprowadzono na obszarze zidentyfikowanych wsi.

Badaniami objęto wszystkie typy osad wiejskich, którymi były na tym terenie: wsie, kolonie, folwarki i osady (Bystrzycki, 1933; Archiwum Państwowe w Lublinie). Uwzględniono jedynie wsie, które istniały w wieku XX, a obecnie są całkowicie pozbawione stałych mieszkańców. Głównym źródłem danych były archiwalne materiały kartograficzne: Karte des Westlichen Russlands 1:100 000 z roku 1915 (w rzeczywistości przedstawiająca stan z końca XIX w.), Mapa Taktyczna WIG 1:100 000 z lat 1933 i 1938, mapa topograficzna 1:50 000 PUWG 1965 z lat 1961, 1967 i 1973, mapa topograficzna 1:10 000 PUWG 1965 z lat 1973, 1976 i 1984.

Istotnym źródłem informacji były również dane dotyczące poszczególnych wsi pochodzące z Archiwum Państwowego w Lublinie, Oddział w Chełmie, oraz wydany w 1933 r. „Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych” a także literatura dotycząca regionu.

Podstawą drugiej części prowadzonych analiz, była szczegółowa inwentaryzacja i kartowanie terenowe każdej ze zidentyfikowanych wsi. Część informacji, dotyczących obu etapów prac, uzyskano na podstawie wywiadów z najstarszymi mieszkańcami okolicznych wsi a w przypadku dwóch wsi również z dawnymi mieszkańcami wsi opuszczonych.

ROZMIESZCZENIE I CHARAKTERYSTYKA WSI OPUSZCZONYCH NA PODSTAWIE ANALIZY MAP ARCHIWALNYCH

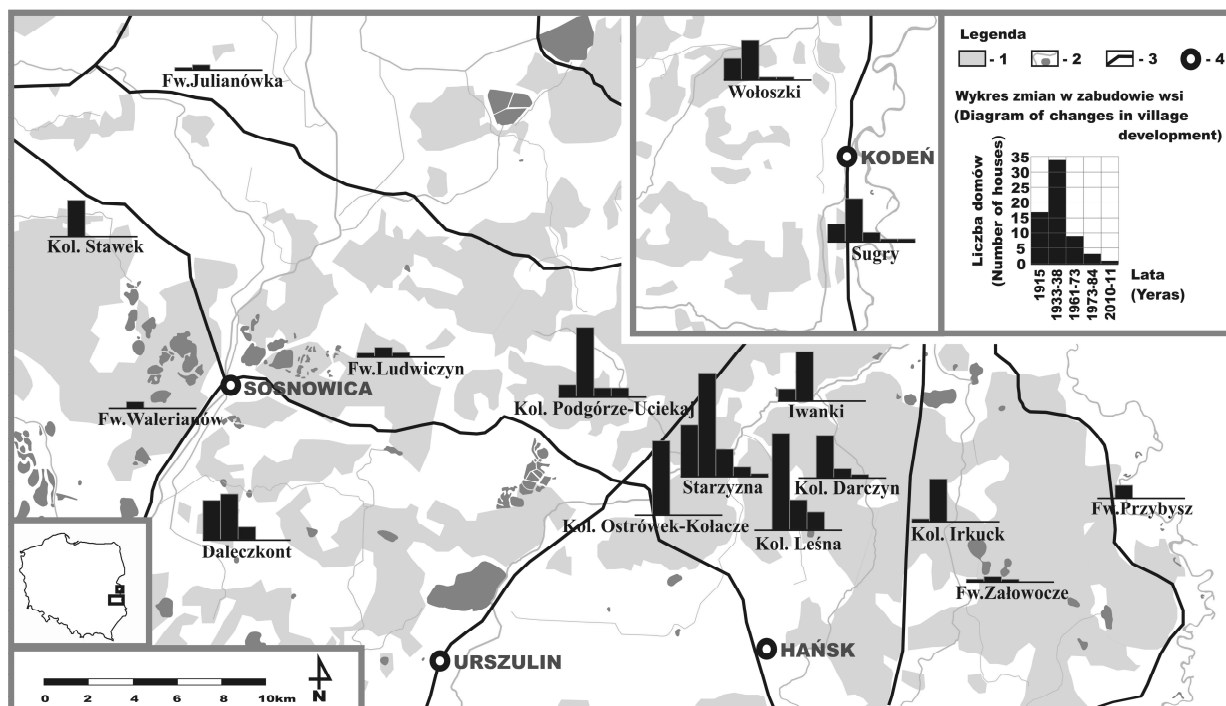
Szczegółowa analiza materiałów kartograficznych z różnych okresów XX w. pozwoliła na identyfikację na obszarze Polesia Zachodniego i Wołyńskiego, 16 odrębnych jednostek osadniczych, które w chwili obecnej są całkowicie wyludnione. Wśród zidentyfikowanych miejscowości, według klasyfikacji z okresu międzywojennego (Bystrzycki, 1933), 5 określano jako wsie, 6 jako kolonie i 5 jako folwarki (ryc. 1).

Rozmieszczenie wsi opuszczonych wykazuje wyraźne prawidłowości, które wynikają z czynników natury politycznej i gospodarczej oraz warunków naturalnych. Na Polesiu Zachodnim omawiane wsie występują głównie w jego wschodniej części, z największym zagęszczeniem w Lasach Włodawskich. Jednocześnie wschodnia część analizowanego obszaru była licznie zamieszkiwana przez ludność „ruską”, w związku z czym właśnie tam w okresie powojennym miały miejsce masowe wysiedlenia w ramach „Akcji Wisła”. W wielu przypadkach były one przyczyną całkowitego wyludnienia wsi. Z przyczyn natury politycznej opuszczone zostały również niektóre z istniejących na tym obszarze folwarków. W okresie po II wojnie światowej – po upaństwowieniu – ośrodki te zostały pozbawione gospodarzy i z czasem uległy całkowitemu wyludnieniu.

W rozmieszczeniu wsi opuszczonych widać również wyraźny związek z warunkami naturalnymi. Większość z nich położona jest w obrębie zwartych kompleksów leśnych, charakteryzujących się słabymi glebami i dużą powierzchnią obszarów podmokłych. Są to więc obszary o niekorzystnych warunkach rozwoju rolnictwa. Potwierdzeniem roli czynników naturalnych może być fakt, że na obszarze całego Polesia Wołyńskiego (terenu o warunkach naturalnych korzystniejszych dla rolnictwa) mimo, iż zamieszkiwany był również przez ludność ukraińską, żadna wieś nie uległa całkowitemu wyludnieniu. Rozmieszczenie, nieuwzględnionych w szczegółowych badaniach, małych kolonii, osad i przysiółków, a także wsi wyludnionych niecałkowicie (zazwyczaj pozostało 1 lub 2 gospodarstwa) potwierdzają przedstawione wyżej tendencje.

Warto również zaznaczyć, że zdecydowana większość wsi opuszczonych położona jest na obszarach o bardzo ograniczonej dostępności komunikacyjnej, w znacznym oddaleniu od dróg tranzytowych – nawet tych o znaczeniu lokalnym. Nie sposób nie wspomnieć również o generalnej tendencji do wyludniania się obszarów wiejskich w okresie powojennym, która na tym terenie spotęgowana została przez opisane wyżej zróżnicowane czynniki lokalne.

Analizując dynamikę zmian ludnościowych w opisywanych wsiach, w wieku XX wyraźnie widać, że większość to miejscowości bardzo młode, powstałe po roku 1915. Natomiast wszystkie miejscowości szczyt rozwoju osiągnęły w okresie międzywojennym. Największe spadki liczby budynków mieszkalnych odnotowano zaraz po II wojnie światowej (ryc. 1). W przypadku folwarków związane to było z nacjonalizacją majątków ziemskich. W przypadku wsi i kolonii – głównie z działaniami przesiedleńczymi w ramach „Akcji Wisła”. Jednak mimo masowej skali wysiedleń, jedynie cztery z dwunastu wsi (nie licząc folwarków) uległy, w okresie od zakończenia II wojny światowej do lat 60. XX w., całkowitemu wyludnieniu. Wsie na tym terenie były bowiem w większości zamieszkiwane zarówno przez ludność ukraińską jak i polską. Zazwyczaj, po wysiedleniu części mieszkańców, wieś, mimo znacznego uszczuplenia liczby mieszkańców, nadal funkcjonowała. Czasem nawet stopniowo zwiększała liczbę domów zamieszkałych, gdyż na miejsce wysiedlonej ludności ukraińskiej, przybywali mieszkańcy gęsto zaludnionych wsi okolicznych lub nawet ludność z innych regionów, w tym także Polacy z terenów, które po II wojnie światowej zostały przyłączone do Związku Radzieckiego. Zjawisko to najlepiej obrazuje historia Ostrówka-Kołacze i Starzyzny. Pierwsza z wymienionych wsi powstała w latach 20. XX w. na karczunkach leśnych i zasiedlona była przez ludność polską z innych regionów kraju. Starzyzna zamieszkała była głównie przez ludność ruską, którą wysiedlono w roku 1947. We wsi pozostały zamieszkałe jedna lub dwie chałupy. Na miejsce wysiedlonych mieszkańców, natychmiast napływać zaczęli nowi osadnicy z Ostrówka, co spowodowało całkowite wyludnienie tejże miejscowości, która po 20 latach istnienia znów porosła lasem. Tymczasem Starzyzna pozostawała zamieszkała jeszcze przez długi okres powojenny i dopiero w pierwszych latach XXI w. opuścił ją ostatni stały mieszkaniec przenosząc się do sąsiedniego Hańska. Widać tu więc istotną rolę czynników politycznych, ale też czynników naturalnych, które najpierw spowodowały opuszczenie Ostrówka-Kołacze (terenu o najsłabszych warunkach do uprawy ziemi), a następnie Starzyzny (terenu o warunkach korzystniejszych niż w Ostrówku, ale słabych w porównaniu z okolicznymi wsiami).

Ryc. 1. Zmiany w ilości zabudowań mieszkalnych wsi opuszczonych, dla wybranych okresów XX w., na podstawie archiwalnych materiałów kartograficznych. 1 – lasy; 2 – wody powierzchniowe; 3 – główne drogi; 4 – ważniejsze miejscowości.

Fig. 1. Changes in number of huses, in deserted villages, in chosen periods of XX c., based on archival cartographic materials. 1 – forests; 2 – surface waters; 3 – main roads; 4 – main villages.

AKTUALNY STAN ZACHOWANIA KRAJOBRAZU WIEJSKIEGO

Wsie opuszczone są obecnie terenami, które pozornie niewiele różnią się od obszarów je otaczających. Wnikliwa obserwacja pozwala jednak na wyróżnienie wielu elementów krajobrazu, które są bezpośrednimi pozostałościami dawnych wsi, lub których powstanie warunkowane było wcześniejszą obecnością wsi. Punktem wyjścia do oceny stanu zachowania krajobrazu wiejskiego były treści przedstawione na mapach WIG z lat 1933-38, a więc z okresu kiedy większość badanych miejscowości znajdowała się w maksymalnym stadium rozwoju. Mapy te mimo swej skali (1:100 000) zawierają bardzo dużo szczegółowych danych dotyczących nie tylko pojedynczych zabudowań wiejskich, ale również sposobu użytkowania ziemi, rozmieszczenia drzew śródpolnych i przydrożnych, a nawet krzyży i kapliczek. Niestety lokalizacja budynków, w przypadku wsi o większym zagęszczeniu zabudowy, zazwyczaj przedstawiona została w przewiększeniu tak aby prawidłowo odzwierciedlony był układ zabudowy. Przy nałożeniu mapy WIG na aktualne szczegółowe (1:10 000) podkłady kartograficzne występują więc niekiedy nieścisłości w lokalizacji zabudowy. Mimo to, mapy WIG okazały się bardzo dobrym źródłem informacji o dawnym krajobrazie a ich szczegółowość i dokładność pozwalała na identyfikację w terenie

wszystkich zaznaczonych obiektów, umożliwiając ocenę ich aktualnego stanu zachowania.

Jednym z najlepiej czytelnych elementów dawnego krajobrazu wiejskiego są łąki i pola uprawne – często nadal użytkowane, choć na znacznie mniejszej powierzchni niż w okresie międzywojennym (Iwanki, Wołoszki), (tab. 1). W bardzo nielicznych przypadkach zachowały się jednak dawne granice rolno-leśne (Fw. Walerianów). Często natomiast obecne granice rolno-leśne pokrywają się z dawnymi granicami gruntów ornych i łąk.

Bardzo ważnym elementem dawnego krajobrazu wiejskiego są drzewa owocowe, drzewa przydrożne i inne typy roślinności tradycyjnie towarzyszące zabudowie wiejskiej (krzewy owocowe, roślinność ruderalna, a nawet pojedyncze kwiaty będące pozostałością dawnych ogródków). Te charakterystyczne typy roślinności, zwłaszcza drzewa owocowe, są często najbardziej widocznym, czasem jedynym śladem po miejscowości. Niewielkie kępy zarośli kruszyny pospolitej i bzu czarnego z towarzyszącą im roślinnością ruderalną porastają miejsca po domach - zwłaszcza trudne do koszenia czy zaorania pozostałości dawnych pieców, czy piwnic. Bujna roślinność krzewiasta i zielna opanowała dawne, użyźnione podłoże pod dawnymi budynkami inwentarskimi, kontrastując z otaczającym je ubogim borem sosnowym, bez dobrze wykształconej warstwy runa i podszytu (np. Daleczkont). W ten sposób, specyficzna roślinność znaczy miejsca lokalizacji dawnych domostw i budynków gospodarczych, stanowiąc nieodłączny element współczesnego krajobrazu opuszczonych wsi.

Najbardziej spektakularnym i dosłownym świadectwem istnienia wsi są pozostałości zabudowy. Na Polesiu, ze względu na fakt, iż zabudowa wiejska była w całości drewniana, zachowały się jedynie chałupy niedawno opuszczone lub nadal okresowo użytkowane. W pozostałych przypadkach widoczne na powierzchni ziemi są jedynie pozostałości pieców i kamienne elementy podwaliny. Sporadycznie, w przypadku domów zbudowanych już po II wojnie światowej, odnaleźć można betonowe posadzki, podmurówki i podpiwniczenia. Wyjątkiem jest tu Folwark Załowocze, gdzie zachowało się całe podpiwniczenie dworu, z widocznym układem pomieszczeń, a nawet ścianami jednego murowanego pomieszczenia parteru.

Stosunkowo nielicznie spotkać można w opisywanych wsiach pozostałości małej architektury wiejskiej. Są to pojedyncze żurawie studzienne, studnie i pozostałości drewnianych mostków. Tylko w trzech wsiach istnieją jeszcze krzyże drewniane (Daleczką, Starzyzna, Fw. Ludwiczyn), a w jednej kamienny (Irkuck).

W kilku wsiach zachowały się antropogeniczne formy rzeźby terenu takie jak resztki grobli i nasypów prowadzących do mostów (Iwanki, Fw. Załowocze, Fw. Przybysz), a także pospolicie występujące niewielkie zagłębienia po kopcach ziemniaczanych.

Tab.1. Stan zachowania elementów krajobrazu wiejskiego analizowanych wsi

Tab. 1. State of preservation of the elements of rural landscape in analysed villages

Stan zachowania poszczególnych elementów krajobrazu	Wartość punktowa	Starzyzna	Iwanki	Daleczką	Suhry	Wołoszki	Kol. Leśna	Kol. Ostrówek-Kołacze	Kol. Irkuck	Kol. Darczyn	Kol. Stawek	Kol. Podgórze-Uciekaj	Fw. Walerianów	Fw. Przybysz	Fw. Załowocze	Fw. Ludwiczyn	Fw. Julianówka
Tereny otwarte użytkowane rolniczo ¹	0-4	4	4	4	2	4	2	0	0	0	0	2	2	0	0	0	4
Granica rolno – leśna ²	0-2	1	1	1	0	2	1	0	0	0	0	2	2	1	0	0	2
Drzewa towarzyszące zabudowie wiejskiej ³	0-2	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1
Drzewa owocowe	0-1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0
Zabudowa wiejska ⁴	1-4	4	2	3	4	2	3	1	1	2	1	2	3	1	4	1	1
Mała architektura ⁵	0-2	2	0	2	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	1	2	1
Antropogeniczne formy rzeźby	0-1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
Suma		13	8	12	9	9	8	2	4	4	3	7	9	4	6	5	8

¹ – 0 punktów gdy nie zachowały się tereny otwarte lub zachowały się nieliczne tereny otwarte w dużej odległości od dawnej zabudowy; 2 punkty gdy zachowały się jakiegokolwiek tereny otwarte, dawniej użytkowane rolniczo, w otoczeniu dawnej zabudowy (do 10% powierzchni dawnych terenów rolniczych); 4 punkty gdy zachowało się powyżej 10% powierzchni terenów otwartych należących pierwotnie do wsi.

² – 1 punkt gdy ponad 5% obecnych granic rolno-leśnych pokrywa się z dawnymi granicami polno-łąkowymi; 2 punkty gdy ponad 5% obecnych granic rolno-leśnych pokrywa się z dawnymi granicami rolno-leśnymi.

³ – 1 punkt za pojedyncze charakterystyczne drzewa towarzyszące zabudowie, 2 punkty za szpalery i aleje drzew.

⁴ – 1 punkt gdy obecne są jedynie nieliczne, słabo widoczne ślady po dawnej zabudowie (zagłębienia po piwnicach, studniach, specyficzna roślinność w miejscu dawnej zabudowy, widoczne na powierzchni pojedyncze artefakty); 2 punkty gdy ślady te są słabo widoczne ale występują w dużej ilości; 3 punkty gdy obecne są słabo widoczne ślady i nieliczne wyraźnie widoczne ślady po zabudowaniach (resztki podmurówek, pieców lub piwnic); 4 punkty gdy poza licznymi słabo i wyraźnie widocznymi śladami zabudowy zachowały się pojedyncze obiekty w ruinie (istnieje przynajmniej jedna ściana budynku) lub dobrze zachowane.

⁵ – 1 punkt za studnie, żurawie studzienne, pozostałości mostków, 2 punkty za krzyże i kapliczki.

CZYNNIKI DECYDUJĄCE O STANIE ZACHOWANIA KRAJOBRAZU WIEJSKIEGO WSI OPUSZCZONYCH

Porównanie aktualnych i archiwalnych materiałów kartograficznych oraz przeprowadzone badania i wywiady terenowe pozwoliły na określenie (metodą bonitacji punktowej) stanu zachowania poszczególnych elementów krajobrazu wiejskiego. Po ich zsumowaniu otrzymano łączny stan dla każdej wsi (tab. 1). Analiza otrzymanych wyników pozwoliła na wskazanie kilku głównych przyczyn zróżnicowania stanu zachowania krajobrazu wiejskiego we wsiach opuszczonych.

Jednym z głównych czynników decydujących o obecnym stanie krajobrazu wiejskiego jest okres powstania i zaniku wsi. Najbardziej czytelne są te, które istniały najdłużej. Zwłaszcza miejscowości, które posiadały znaczną liczbę domów już w roku 1915. Ich krajobraz w momencie opuszczenia przez mieszkańców, był już na tyle trwale ukształtowany i urozmaicony, że mimo długiego okresu, w którym pozostawały one wyludnione, w krajobrazie nadal widoczne są cechy typowe dla obszarów wiejskich. Odwrotną sytuację stwierdzono w niektórych koloniach, które powstały w okresie międzywojennym, a zanikły tuż po II wojnie światowej. Krajobraz tych osad, znacznie szybciej powrócił do stanu sprzed ich powstania i dziś wiejska przeszłość tych obszarów jest bardzo słabo czytelna.

Oczywiście na aktualny stan zachowania krajobrazu wiejskiego bardzo duży wpływ ma okres, który upłynął od ich opuszczenia. W wielu wsiach opuszczonych stosunkowo niedawno, istnieją do dziś bardzo czytelne ślady ich przeszłości. Wynika to zarówno z faktu, iż w stosunkowo krótkim czasie nie zdążyły one ulec zniszczeniu, ale również z tego iż do ich budowy użyto znacznie bardziej trwałych materiałów takich jak cegła i beton. Stąd w wielu z tych wsi liczne są pozostałości betonowych podmurówek budynków gospodarczych, podczas gdy słabo widoczne są ślady po istniejącym w tej samej zagrodzie domu mieszkalnym, powstałym znacznie wcześniej, w innej technologii budowlanej. Istotne znaczenie dla stanu zachowania krajobrazu wiejskiego ma więc budulec obiektów istniejących dawniej we wsi.

Kolejną przyczyną zróżnicowania stanu zachowania krajobrazu wiejskiego w poszczególnych miejscowościach jest różny poziom życia i zagospodarowania charakteryzujący je w minionych okresach. Tu wyróżniają się folwarki, w których rodzaj i rozmiary budowli znacznie odbiegały od typowych zagród wiejskich. Większe piece, piwnice, murowane podmurówki czy nawet blaszane dachy stanowiły elementy, które ze względu na trwałość stanowią do dziś znaczące elementy krajobrazu świadczące o przeszłości tych miejsc. Folwarki wyróżnia również powszechniejsza niż w pozostałych miejscowościach, obecność drzew przydrożnych, często sadzonych w formie alei i szpalerów.

Bardzo istotnym czynnikiem, który wpłynął na dzisiejszy stan wsi opuszczonych, był sposób i intensywność ich użytkowania już po wyludnieniu. Najślabiej zachowane są wsie, przejęte przez Lasy Państwowe (Irkuck, Ostrówek-Kołacze, Folwark Ludwiczyn). Na tych obszarach nastąpiły regularne nasadzenia poprzedzone pracami ziemnymi. W wyniku tych działań zniszczono większość pozostałości wsi.

Podobnie sytuacja wyglądała we wsiach przejętych przez Państwowe Gospodarstwa Rolne, choć tu częściej pozostawiano nienaruszone niektóre siedliska, lub przynajmniej miejsca po domach, a także drzewa przydrożne i przydomowe (m.in. Wołoszki, Iwanki).

W lepszym stanie zachował się krajobraz wiejski we wsiach użytkowanych jako lasy prywatne. Tam nasadzeń nie poprzedzały prace ziemne a drzewa sadzone były stopniowo na najdogodniejszych obszarach. Często zachowały się tam piece, podmurówki, drzewa przydrożne i owocowe, studnie, a także różne formy rzeźby związanej z zabudową wiejską. Podobnie jest w przypadku obszarów użytkowanych przez rolnictwo indywidualne. Właściciele rzadko likwidowali istniejące tam zagrody, skupiając się na uprawie dawnych pól i w ten sposób podtrzymując wiejski charakter krajobrazu. Siedliska pozostawały zazwyczaj jako nieużytki i ulegały stopniowemu lecz samoczynnemu rozpadowi i sukcesji w kierunku zbiorowisk zaroślowych i leśnych. Z czasem również na polach uprawnych i łąkach zaprzestano upraw i przekształciły się one w nieużytki. Proces ten postępował jednak powoli w związku z czym to właśnie te tereny posiadają do dziś najlepiej zachowane pozostałości dawnych wsi. Mimo iż są one często trudne do odczytania w krajobrazie.

Najwyraźniej widoczne cechy krajobrazu wiejskiego posiadają natomiast miejsca, które do dziś są użytkowane rolniczo, a więc charakteryzują się stosunkowo dużą powierzchnią terenów otwartych. Powoduje to podkreślenie wiejskiej przeszłości danego obszaru, jak również pozwala na dobre wyeksponowanie pozostałości wsi, nawet jeśli są one nieliczne i słabo zachowane.

WNIOSKI

1. W przypadku opuszczonych wsi Polesia, archiwalne materiały kartograficzne stanowią najważniejsze źródło informacji o ich dawnym krajobrazie a także jego zmianach na przestrzeni XX wieku.

2. Całkowite wyludnienie wsi nastąpiło w wyniku skumulowanego oddziaływania uwarunkowań politycznych, przyrodniczych i gospodarczych.

3. Większość wsi opuszczonych to tereny zasiedlone stosunkowo późno – ze względu na niekorzystne warunki przyrodniczo – gospodarcze. W sposób naturalny obszary te były więc również bardziej podatne na procesy depopulacyjne, które na tym obszarze zostały znacząco nasilone a jednocześnie zainicjowane, przez akcje wysiedleńcze.

4. Najlepiej zachowany i najbardziej charakterystyczny element krajobrazu stanowią drzewa owocowe, drzewa przydrożne i inne typy roślinności tradycyjnie towarzyszące zabudowie wiejskiej. Występują one w specyficznym kontekście krajobrazowym – otoczone młodym lasem lub niewielkimi przestrzeniami otwartymi, z dużym udziałem nieużytków, ograniczonymi ścianą lasu o charakterze niekonkretnym.

5. Na stan zachowania krajobrazu wiejskiego złożyło się wiele czynników, które łącznie decydują o jego obecnym charakterze. Najistotniejszymi były: długość okresu, który upłynął od całkowitego wyludnienia, oraz sposób zagospodarowania wsi

(zwłaszcza dominujący rodzaj budulca). W wielu przypadkach decydującą rolę odegrał jednak sposób i intensywność użytkowania terenu wsi już po jej wyludnieniu. Czynniki te mają obecnie decydujące znaczenie dla zachowania specyficznego krajobrazu wsi opuszczonych.

LITERATURA

- Bystrzycki T. (red.), 1933: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, Wydawnictwo Książnicy Naukowej, Przemyśl, Warszawa.
- Glińska A., 1968: Zamojszczyzna w okresie okupacji hitlerowskiej (relacje wysiedlonych i partyzantów), PAX, Warszawa.
- Kondracki J., 1994: Geografia Polski: mezoregiony fizyczno-geograficzne. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Konieczny Z., 2002: Zmiany demograficzne w południowo - wschodniej Polsce w latach 1939- 1950, Archiwum Państw., Przemyskie Tow. Archiwistyczne "Archiwariusz", Pol. Tow. Historyczne, Przemyśl.
- Ciok S., 1995: Zmiany ludnościowe i osadnicze w Sudetach, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, 12, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1730: 51-64. Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Chełmie. Akta gmin: Hańsk, Sobibór, Turna, Wola Wereszczyńska, Wyryki, (<http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/index.php>).